

Orta Çağ'da Tanrısal Bir Yaratım Olarak Doğa Üzerine Felsefi Değerlendirme

Philosophical Appraisal of Nature as a Divine Creation in the Middle Ages

Kutsi KAHVECİ

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Felsefe Bölümü, Erzurum,
Türkiye

ÖZ

Toplumsal bir varlık olan insanın tek başına yaşaması mümkün olmadığı için, önceleri yakın çevresiyle daha sonra doğa ile süreklilik gerektiren bir ilişkisi olmuştur. Doğanın kutsal gücü dikkate alınarak oluşturulmuş bu ilişki insanlık tarihi kadar eskidir. Çünkü doğanın etkileyici gücü karşısında kendi acizliğinin ve güçsüzlüğünün farkına varan insan, doğayı tanımaya ve anlamaya çalışmıştır. Bu yazının amacı insan-doğa ilişkisi bağlamında İlkçağ doğa anlayışından yola çıkarak peşi sıra gelen Orta Çağ dönemi doğa anlayışını kısaca analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, insan, Orta Çağ, doğa, varlık

ABSTRACT

Since it is not possible for a human being as a social creature to live alone, he had a relationship that required continuity with his immediate environment and then with nature. This relationship, which was created by taking into account the sacred power of nature, is as old as the history of humanity, because man, who realized his own helplessness and powerlessness in the face of the impressive power of nature, tried to know and understand nature. The aim of this article is to briefly analyze the understanding of nature in the Middle Ages, starting from the ancient nature understanding in the context of human-nature relationship.

Keywords: God, human, Middle Ages, nature, presence

Giriş

Doğa kavramı, Grekçe “*physis*” sözcüğüne karşılık gelirken *physis*, “*phy*” kökünden gelip, *doğma*, *filiz verme*, *döllenme* ve *gelişme süreci* anlamları taşır. *Physis* kavramı, Roma'ya ‘*natura*’ olarak aktarılmıştır. *Natura* da anlam olarak “*açma*, *süreklili doğma*” ve “*belirleme*” olarak ifade edilir (König, 1990, ss. 217-218). *Natura* daha sonra geniş anlamlar kazanarak daha da zenginleşmiştir.

Eski dilde aynı zamanda tabiat anlamına da gelen doğa, maddi evreni de gösterir. Bu bağlamda zamanın ve mekânın içinde bulunan her şeyin oluşturduğu sisteme; olayların, fenomenlerin ve güçlerin bildiğimiz evreni meydana getiren kompleksine “*doğa*” adı verilir. Bu noktada doğa, insandan ayrı ve insanlar tarafından etkilenmemiş olarak varolur. Doğa, örneğin, Aristoteles'te, insan tarafından oluşturulmamış varlıklardan oluşan tamamı, kendisindeki hiçbir şeyin amaçsız olmadığı, o evrensel düzeni ifade eder (Cevizci, 1999, s. 250). Aynı zamanda doğa; tüm gösterişiyle duran dünyadır ve dünyanın güzelliğidir. Bu sebeple doğa bir gerçekliktir ve düşünce ile yaratılmamıştır (Krishnamurti, 2001, s. 103).

Doğa, insan varlığı için tartışmasız biricik kaynak olması nedeniyle insanlar, doğaya bağlı olarak varlıklarını sürdürmek zorundadır. Çünkü doğa insanlara sunmuş olduğu besin, enerji, doğal kaynaklar gibi birçok imkânlarla yaşamı garanti altına alan, kısaca yaşamın bizzat kendisi olduğu gibi tüm canlı ve cansız varlığın da temelidir (Kılıç, 2008, s. 36). Öte yandan insan-doğa ilişkisi, insanın hava, toprak, su ve bu ortamlarda bulunan başka canlı türleri ile ortamı oluşturan ve aynı zamanda su, toprak altında yaşayan cansız varlıklarla olan ilişkilerin tamamını kapsayacak şekilde oluşan ilişkidir (Keleş-Hamamcı, 1993, s. 14). İnsan nasıl ki doğaya ait olmak zorunda ise doğanın da aynı şekilde insana karşı aidiyetli söz konusudur. Fakat bu ilişki, boyun eğme ve egemenlik ilişkisi değil, tam tersine doğa ile toplum arasında bütünüleyici ve karşılıklı bir ilişki olmalıdır. Aksi hâlde toplum da doğa da birbirinin içinde yok olur (Bookchin, 1996, s. 109). Bazen de doğa ile insanın ortak olan ilişkisi zamanla bozulur insanı tehdit etme boyutuna ilerlemiştir.

Geliş Tarihi/Received: 22.06.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 21.08.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 28.09.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Kutsi KAHVECİ

E-mail: kkahveci@atauni.edu.tr

Cite this article as: Kahveci, K. (2023).

Orta Çağ'da tanrısal bir yaratım olarak

doğa üzerine felsefi değerlendirme.

Journal of Art and Iconography,

5(1), 8-13.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

Felsefi açıdan; düşünen ve konuşan varlık olan insan, merak ve bilme isteğiyle doludur. Aristoteles'in "*insan doğası gereği bilmek ister*" sözü bunun en önemli kanıtıdır. Neye göre nasıl yaşayacağını araştıran insan, evrendeki varoluşunu anlamlandırma çabası içerisinde. Felsefenin bu arayışı insanı, insanın doğasını ve insanın içinde yaşadığı doğa/evreni sorgulamaya yönlendirmiştir (Günay, 2004, s. 1). Fakat ilkel dönemdeki insanın bu amacı gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Bu dönemde yaşamaya çalışan insan, doğada oluşan olaylara karşı savunmasız, çaresiz ve yalnızdır. İnsan doğaya koruma ile gelmediği için doğaya karşı uyumsuz ve aykırı bir hâledir. Zorunlu bırakıldığı doğada yaşamını sürdürmek için önceleri boyun eğmiş ve çevresine uyum sağlamaya çalışmıştır (Özerkmen, 2002, s. 170). Kısacası ilkel dönemde insan doğaya tabiidir. Doğa insana ne kadarına izin veriyorsa insan o kadarıyla yetinmek zorundadır. Bir çeşit doğaya boyun eğme aşamasıdır. Doğanın kendiliğinden yetişen bitkileri ile beslenmiş, çevrede olan hayvanları avlamışlardır. İlerleyen dönemlerde ateşin bulunması ile insan doğaya karşı bir nebze de olsa zafer kazanmıştır. Ateşin bulunması ile insan faaliyetleri biraz genişlemiştir. Ateşi kullanmaya başlayan insan soğuktan korunmayı öğrenmiş, yiyeceklerini pişirmeye başlamış ve kendini savunacak kadar üretim aracı yapmıştır. Bu dönemdeki insan ile doğa ilişkisi mikro çevre istismarcılığı şeklindedir (Ertürk, 1998, s. 26).

Bunun peşi sıra göçebelik dönemindeki insan, çevresini etkilemeye başlamışsa da çevresini denetleyebilecek ve gerçekleşen doğa olaylarını anlamlandırabilecek yeterlilikten uzaktır. Ancak tarım ve yerleşik dönemle birlikte kentlerin ortaya çıkmasıyla bilgi ve teknik birikimi artan insan için çevresini denetleyebilmesi ve onu şekillendirebilmesi daha mümkün hâle gelmiştir (Özerkmen, 2002, s. 170). Bu dönemde insanların ilkel dönemdeki mikro çevre istismarcılığından yerleşik düzene geçme süresi 4-5 bin yıl gibi çok uzun bir dönemi kapsamaktadır. Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi ile yeni bir enerji kaynağı oluşmuştur. Av alet ve araçlarını geliştiren insan avcılıkta da ilerleme sağlamış ve av hayvanlarının etinden, sütünden, taşınmasından ısınmasına kadar birçok faaliyetinden yararlanmış (Ertürk, 1998, s. 27). İnsanların yerleşik tarım toplumuna geçmesiyle çevre-insan arasında ilkel dönemde bulunan hiyerarşik düzen, tarih boyunca çevre aleyhine karşı bir bozulma başlamış ve bu bozulma sonraki dönemlerde de azalmamış bir hayli hızlanarak devam etmiştir (Aydın-Çiftçi, 2012, s. 16).

Anlaşılmaktadır ki insan ilk dönemlerde doğayı canlı bir varlık olarak görmüş, pek çok toplumda "*doğa ana*" veya "*toprak ana*" ifadesi kullanılmış, doğanın insanları beslediği, barındırdığı ve çoğu zaman da ürküttüğü için doğaya büyük saygı beslenmiştir. Giderek gelişen ve farklılaşan düşünce ile doğaya saygı azalmaya başlamıştır (Kılıç, 2008, s. 150). Bu sebeple ilk günden beri doğayla iç içe yaşayan insan için doğa saygıdan egemenliğe giden yolda farklı boyutlarda etkilenmiş ve etkilemiştir. Gelişen bilim ve teknoloji gücü ile sonsuz ilerleme fikri sınırları zorlamış, insanın doğaüstündeki egemenliğini inanılmaz boyutlara taşımıştır (Ünder, 1996, s. 108).

Toplumsal varlık olan insanın tek başına yaşaması mümkün olmadığı için önceleri yakın çevresiyle daha sonra doğa ile süreklilik gerektiren bir ilişkisi olmuştur. Doğanın büyüleyici güzelliğine ve eşsiz gücüne hayran kalmış, doğanın etkileyici gücü karşısında kendi acizliğinin ve güçsüzlüğünün farkına varan insan doğayı tanımaya ve anlamaya çalışmıştır. İnsan, öncelikli ihtiyaçlarını doğa sayesinde karşıladıktan sonra, sorular sormaya cevaplar aramaya başlamıştır. İnsan ne olduğunu, yaşamın anlamını, doğayı, içinde yaşadığı çevreyi sorgulamaya başlamış ve bunun sonucunda da

farklı şekillerde cevaplar bulmuştur. İnsan-doğa ilişkisi insanlığın eski çağlardan beri ilgilendiği konulardan biri olmuştur.

İlkçağ felsefesinde doğa düşünürleri doğayı tanımak amacıyla her biri bir değerinden farklı arkheleler belirlemiştir. İlkçağ felsefesinde doğa felsefesi adı altında insan ve doğa ilişkisi, salt doğa temel alınarak işlenmiştir. İnsan çevresinde gerçekleşen olayları açıklayabilmek amacıyla doğayı gözlemlemiştir. Doğanın gücünden etkilenen insan tüm anlamlandırmalarında doğayı dikkate almıştır (Sulak, 2018, s. 119).

İlkçağda doğa felsefesi denildiğinde Pre-Sokratik felsefe olarak tanımlanan dönem akla gelir. Bu yüzyılda felsefe, varlık felsefesi ya da doğa olarak görülmüştür. Pre-Sokratikler, doğanın kapalı bir sistem olduğunu, bu sistemin yine doğanın kendi içinde bakılarak açıklanabileceğini ifade etmişlerdir. Bu sebeple ilk doğa düşünürleri "*arkhe*" sorunu üzerinde durmuş ve dış dünyadaki varlıkları meydana getiren ilk maddeyi bulmaya çabalamışlardır (Cevizci, 2012, s. 37). Doğa felsefesi, İyonya'da duyumcu/gözlemci, Yunan yarımadasında akılcı/düşünsel bir özellik kazanmıştır. M.Ö. 600'ler de Thales ile başlayıp iki yüzyıl kadar süren bir süreyi kapsayan bu felsefe de amaç, varlığın ana ilkesinin ne olduğuna karar vererek her türlü var olanı bu ilkeyle açıklamaktır (Çüçen, 2013, s. 218).

İlkçağda, doğaüstüne düşünen; doğayı, doğadan yola çıkarak açıklamaya öncü olmuş ilk filozof Miletli Thales'tir (M.Ö 624-546). O, doğanın kendisinden yapıldığı tözün, her şeyin kökünün, temel ilkenin ne olduğu sorusunu ele alarak doğa üzerine düşünme biçiminin önünü açmış ve arkhe olarak ilk maddenin "*su*" olduğunu savunmuştur (Aslan, 2007, ss. 120-122). Thales'in öğrencisi olan Anaksimandros (M.Ö 610-546) somut şeyin arkhe olamayacağından hareketle, arkhenin sonsuz, sınırsız, ezeli ve ebedi, tanımlanamayan ve ne olduğu bilinmeyen bir madde olan "*aperion*" olarak vurgulamıştır (Arslan, 2006, s. 98). Peşi sıra Anaksimenes (M.Ö 585-525) asli maddeyi "*hava*" olarak belirlemiş, havayı dünyadaki yaşamın ve düşüncenin kaynağı olarak görmüştür (Birand, 1958, s. 15).

Herakleitos (M.Ö 535-475) evrenin ana maddesi bütün var olanların ilk gerçek temeli ve bütün zıtlıkların birliği olan ana maddeyi "*ateş*" olarak ifade etmiştir Herakleitos'a göre evren, belli ölçüler içinde yanıp yine belli ölçüler içinde sönen, yine de hep varolan bir ateştir (Guthrie, 1999, s. 50). Öte yandan Pythagoras (M.Ö 570-497) ve Pythagorasçılar matematikle uğraştıkları için sayılarla ilgilenmiş ve sayıları bütün varlığın ilkeleri olarak belirlemiştir. Nesnelerin özü ve gerçeğinin, varlığın ana maddesinin "*sayı*" olduğunu söylemişlerdir (Gökberk, 2011, ss. 29-30).

Elea Okulunun kurucusu ve temsilcisi olan Parmenides (M.Ö 515-460)'e göre düşünce ve varlık aynı şeylerdir. Bu bağlamda var olmayan hiçbir şey düşünülemez ve kavramlarla ifade edilemez. Doğru düşünmek demek sadece var olanı düşünmektir. Yokluğu düşünmek bir mana ifade etmezken, yokluktan da varlık çıkması mümkün değildir (Elmalı-Özden, 2011, s. 57). Dolayısıyla var olmayan üzerine konuşmak, hiçbir şey konuşmamak anlamındadır. Bir şey hakkında düşünce üretilmediğimiz, söz söylediğimiz anda o şey varlık taşıma özelliğine sahip olur (Denkel, 2020, s. 41). Parmenides'in öğrencisi olan Elealı Zenon (M.Ö 495-430) da Parmenides'in bir olan tek gerçek varlık öğretisini desteklemiş, çokluğun ve hareketin düşünülemediğini, böyle bir düşüncenin bizleri çelişmelere düşüreceğini savunmuş ve kanıtlamaya çalışmıştır (Gökberk, 2011, s. 28).

Plüralist filozofların ilk düşünürü Empedokles (M.Ö 494-434) gerçekten varolanın yok olmayacağını, hiçten hiçbir şeyin

çıkmayacağını savunur. O, ezeli-ebedi olan varlığın madde cinsinden olduğunu söyler. Değişmez maddeler dört tane olarak kabul eder. Bunlar *toprak, hava, su ve ateş*'tir (Cevizci, 2012, ss. 56-57). Bunun yanı sıra düşünür Anaxagoras (M.Ö 500-428)'a göre gerçek anlamda bir yok oluş ve var oluş yoktur. Evrende yalnızca hareket mevcuttur. Varlık bir arkheye dayanmalıdır fakat arkhe bir ya da dört tane değil sınırsız sayıda olduğunu savunur. Ne kadar varlık varsa o kadar unsur (spermata, tohum) mevcuttur. Aynı cinsten, sayamayacağımız çoklukta unsur bir araya gelerek bir varlığı oluşturur. Farklı oluşların toplanmasıyla insan veya hayvan oluşur (Elmalı-Özden, 2011, ss. 72-73).

Atomcu Okulun temsilcisi Demokritos (M.Ö 460-370)'a göre doğada varolan bütün nesnelere bir maddeden, bir şeyden meydana gelmiştir. Maddenin küçük ve bölünemez parçacıklara "atom" denir. Gerçekte var olan madde veya atomlar olup, dış dünyadaki çokluk görünüşten ibarettir. Demokritos değişmez töz ve arkheleler olarak atomların varoluşunu göstermiş, duyuşal dünyada gözlemlenebilir olan varlığa geli ve yok oluşu atomların bir araya gelmeleriyle ve ayrılımlarıyla açıklamıştır (Cevizci, 2012, s. 60).

Doğa filozofları doğanın araştırmasını yaparken daha çok varlık felsefesi yapmıştır. Sofistlerle birlikte insana yönelen felsefe insana ait sorunları ve insanı odağına almıştır Sofistler kendilerinden önceki doğa filozoflarının varlık hakkındaki değişik tanımlarından ve âlemde bir birlik kurulamadığından ötürü "hakikat" denen şeyin varlığından şüphe etmişlerdir (Birand, 1958, ss. 30-31).

Sofistler'in temsilcilerinden en tanınmış düşünürlerinden birisi olan Abdera'lı Protagoras'tır (M.Ö 481-420). Protagoras doğa felsefesini tutmaz. Ona göre kozmos sorunu ile ilgilenmek boşa bir uğraştır (Gökberk, 2011, ss. 39-40). Sofistlerin etkili temsilcisi Gorgias da (M.Ö 483-375) doğa felsefesine karşı çıkanlardan birisidir. Varlığın var olmadığını kabul edip kanıtlamaya çalışmıştır (Elmalı-Özden, 2011, ss. 91-92).

İlkçağın en büyük düşünürlerinden birisi Sokrates'tir (M.Ö 469-399). Doğa felsefesi ile hiç ilgilenmeyen Sokrates doğa filozofların aksine insana yönelmiştir (Aster, 2005, s. 179). Öğrencisi Platon (M.Ö 428-348), doğa felsefesi konusunu "Timaios" diyalogunda ele almıştır. Doğa bilgisi dialektik gibi kesin bilgi olmamaktadır. Duyularla kavranılan dünya bu sebeple oluşun ve bozuluşun alanıdır (Gökberk, 2011, s. 65). Platon, Timaios diyalogunda evrenin nasıl oluştuğunu açıklarken iki şeye odaklanmıştır. Birincisi doğrulmadığı hâlde var olan, ikincisi ise her an gelişmesine karşın asla var olmamış olan. Birincisi her zaman aynı kaldığı için akıl yoluyla çözülebilirken, diğeri ölüp yok olabileceği için akıl veya düşünce ile çözülmesi imkânsızdır. Evrenin tesadüfen oluşmadığını, her var olanın bir nedeninin olduğunu ifade etmiştir (Platon, 2015, ss. 37-38). Meydana gelmiş olan doğaya şekil kazandıran, iyi ideasıyla aynı manaya gelen "Demiourgos" denen güçtür. Platon boş uzayı kabul etmez o uzayı, Demiourgos'un hazır olarak bulup oluşturduğu şekilsiz ilk madde olarak tanımlar. Demiourgos kosmosu yaratırken ilk öncelikle ruhunu meydana getirmiş ve bu ruh evreni hareket ettiren ve egemen olarak sayıları, ölçü oranlarını içinde barındırır ve evren matematik biçiminin kendisidir (Gökberk, 2011, ss. 65-66).

Dönemin diğer büyük ve etkili düşünürü Aristoteles'tir (M.Ö 384-322). Aristoteles, Metafizik'te doğanın anlamını birkaç madde ile tanımlamaktadır. İlk olarak büyüyen, gelişen şeylerin meydana gelişi olarak ikincisi ise büyüyen ve gelişen şeyin içinde bulunan ve aynı zamanda onun büyüme ve gelişmesinin kendisinden çıktığı ilk öge olarak tanımlanmıştır. Üçüncü tanımında her doğal varlıkta bu doğal varlığın özü gereği sahip olduğu ilk hareketin ilkesi ve

dördüncü olarak doğa, aynı zamanda herhangi bir yapılmış nesnenin kendisinden meydana geldiği veya kendisinden yapıldığı ilk madde anlamına gelmektedir. Bu ilk madde ise formdan yoksun olup kendisini kuvve halinden çıkararak değişime uğratacak gücü olmayan bir şeydir. Beşinci olarak ise doğa, doğal şeylerin tözü anlamına gelecek şekilde de kullanılır (Ökten, 2007, s. 284). Aristoteles doğa kavramını bir belirleme yaparak doğal şekilde var olanlar ve doğal şekilde var olmayanlar olarak ayırmıştır. Doğal olanları hayvanlar, bunların kısımlarını, bitkiler ve yalın cisimler kısacası toprak, ateş, su olarak belirtmiştir. Bunların varlıkları doğal olarak vardır. Doğal olanı böyle olmayandan ayıran en önemli ilke ise devinim ilkesidir (Aristoteles, 2001, ss. 49-51). Aristoteles dört nedenden bahseder. Maddi neden, formel neden, fail neden ve ereksel neden. Maddi neden, nedenin ilkin bir şeyin kendisinden yapıldığı ve yapılan şeyde onun kurucu unsuru olarak bulunan şey olarak tanımlanır. Örneğin heykel bronzdan yapılmıştır bronz onda vardır. İkinci formel neden terimi, formdur. Söz konusu şeyin olması gereken şeyin formülü hakkında kullanılır. Üçüncü neden fail nedeni, hareket ve sükûnetin doğrudan kaynağı olan şeye denmektedir. Bu neden eylem alanında ve doğada vardır. Yapının yapılmış şeye ve değişmeyi meydana getirenin değişen şeye bağıntısını ifade eder. Dördüncü neden olan ereksel neden terimi nihayet amaç veya erekle ilgilidir (Ross, 2011, s. 123). Aristoteles'e göre dört neden canlı ve cansız bütün varlıklarda vardır. Bütün varlıklar da doğası gereği değişim süreci olur. Çünkü bütün varlıklarda başka bir form alma potansiyeli vardır (Çüçen ve ark., 2011, s. 146).

Epikuros (M.Ö 341-270) öncelik olarak doğayı ele almıştır. Mutluluğa ulaşmak, bunu başarmak için, insanı tanrılar ve ölüm korkularından aynı zamanda nesnelere üzerindeki ürküntülerden kurtarılması gerektiğini söylemiştir. Bu ise ancak doğaya dayanan bir doğal dünya görüşüyle mümkündür. Düşünürü göre gerçek varlık boşluk ve atomlardır. Doğada olan her şey, her durum atomların boş uzay içindeki hareketlerinden oluşmaktadır (Gökberk, 2011, ss. 87-89). Epikuros'da basit olarak doğa veya evren, cisim ve boşluktan meydana geldiği için cisimlerin varlığı duyular yönünden tanıklık edilen olgu veya gerçekliktir. Boşluk bulunmasa cisimlerin içinde bulunacağı veya hareket edeceği bir şey olmayacaktır (Arslan, 2008, ss. 74-77).

Hellenistlik dönemin önemli felsefe öğretilerinden Stoa Okulu, Kıbrıslı Zenon (M.Ö 334-262) tarafından kurulmuştur. Zenon'da asıl gerçek olanın maddi ve cisimsel olduğunu, maddi olan varlık bir şey yapmaya ve öte yandan kendisiyle bir şey yapılmaya elverişli olduğu için evrenin ilkesinin maddi bir şey olduğu açıktır. Bu maddi ilke de etkin ve edilgin öge vardır. Hareket ettiren neden, etken ile hareket ettirilen ilk madde. İlk madde nicelikçe değişmeyen ve hiçbir niteliğe sahip olmayandır. Neden ise evrene düzen kazandıran akılcı ilke olarak tanımlanır. Bu maddi ilkeye düşünür Zenon "Tanrı" veya "Doğa" adını verir. Tanrı ya da Doğa'nın özü ateştir (Gökberk, 2011, ss. 93-94).

Doğanın işleyişine karışmadan onun koyduğu kurallara ses çıkararak uyum içinde yaşayan insan için mutlu olmasını engelleyecek ve huzursuz edecek bir durum bulunmamaktadır. Doğayla uyumlu yaşamaya bir çeşit zorunluluk gözüyle bakılmalıdır. Geçiş filozofu olarak görülen Plotinus (M.S 205-270)'un düşüncesinde bir aşkın güç, bir tek Tanrı vardır. Her şey yayılım yoluyla Birden çıkar ve her şey ona geri döner. Her şey Birden çıksa dahi Bir hiçbir zaman eksilmez. Bir dünyadan ayırır, her şeyden güçlü ama özsel olarak tanımlanabilir değildir. Çünkü tanımlama yapmak onu sınırlamaktır (Artz & İstanbul 1996, s. 35). Ruhtan aşağıda

bilinçten yoksun bir üretici ilke olarak doğa vardır. Doğa Nous'un içindeki idealar dünyasının bu bağlamda en dar anlatımıdır. Ruhun en son parçası olan doğa, bilmez, algılamaz, sadece üretir. Bu taşma içinde Ruhun etkinliği doğada yayılır ve zamana yer açar. Duyular dünya zaman içindedir ve burada madde oluşur. Madde görünmezdir. Yayılmasa da bir tözdür. Duyuyla algılanan nesnelere gibi açık seçik algılanamaz ama madde vardır. Şöyle ki Bir'in taşması sonucu Nous, Nous'un Bir'e bakarak kendini tamamlayıp taşması ile Ruh, onun taşması ile Doğa, ilk nedenden sonra da zorunlu olarak madde oluşmuştur. Plotinos ideaları doğaya geçiş basamağı olarak, doğanın oluşması için bir ara neden olarak ele almıştır (Çotuksöken- Babür, 1993, ss. 38-40).

Diğer bir çağ olan Orta Çağ döneminde manevi, dinsel ve Tanrı faktörü ağırlık kazandığı için burada amaç dinsel motiflerin akılla açıklamasını yapmak olmuştur. Yani akıllı, inanç doğrularına uygulamak birinci görevdir. Bu sebeple Orta Çağ düşünürlerinde ağırlıklı düşünce anlamak için inanmak esastır. Doğa, Orta Çağ insanı için güvenilmez, kavranılamaz bir şeydir. Doğa hakkında az bilgi sahibi olunması güvensizliğin yanında çaresizliği de getirmiştir (Gökberk, 2011, s. 197). Orta Çağ'ın dinsel ve geleneksel değerleri insanın daha iyi şartlarda yaşayabilmesi ve insan gelişimini karşılayabilecek yeterlilikten uzaktır.

Ortaçağ Felsefesinde Doğa

İlk dönemlerdeki Hristiyan düşüncesinin doğa bilimlerine karşı bir tavır takındığına dair bir inanç mevcuttur. Fakat böyle bir inancın oldukça abartıldığı; Antikçağ bilim ve felsefesine yakın birçok ilk dönem Hristiyan düşünürünün bulunduğu da bilinmektedir. Fakat geçen zaman içinde Hristiyanlık, Antikçağ'da bilim ve felsefe arasında kurulmuş olan bağdan uzaklaşmış, özellikle Platon ve Aristoteles'in felsefi görüşlerini kendi açısından ele almıştır. Her şeye rağmen, Hristiyanlığın mahiyet bakımından bilime kapalı olduğu söylenemez. Dolayısıyla Orta Çağ'da zamanla bilime karşı gelişen tutumun, daha doğrusu bilimsel, felsefi ve diğer faaliyetlerin durma noktasına gelmesinin gerekçesi olarak birçok farklı faktörlerden söz etmek gerekir (Ural, 1998, ss. 120-121).

Orta Çağ felsefesinde doğa, bilinen değerler hiyerarşisinin en altında bulunmaktadır. Doğa hiçbir şekilde incelemeye, uğraşmaya değer değildir. Doğa insanlar için bilgi edinme kaynağı olarak görülemez. Bizler açısından ne doğayı gözlemlemeye, ne de deney yapmaya gerek yoktur. İnsan aklının, doğruları hiçbir şeye ihtiyaç duymadan kendisinden türetebileceği bir yetisi vardır. Bilgi edinmek için karşımızda böyle yüce bir yol dururken deneye başvurmak anlamsız bir yoldur. Ayrıca insanın ihtiyaç duyduğu her türlü bilgi dinsel kaynaklarda mevcuttur. Evreni öğrenmek için yeniden bir şey yapmaya gerek yoktur. Çünkü hazır bir doğa ve evren modeli vardır. Orta Çağ'ın hazır tablosu Aristoteles'in fiziği, Ptolemaios'un (Batlamyus) astronomisi ve kutsal kitaptan alınan tasarımlardır. Aristoteles'in fiziğinin temelinde kalıcı, yetkin ve sonsuz olan gökyüzü cisimleri ile gelip geçici, sonlu ve mükemmellikten uzak olan yeryüzü cisimleri arasında özce bir ayrılık bulunduğu görüşüne dayanır. Her nesne ait olduğu yere ulaşınca dek hareketlidir ve ulaştığında nihai durumuna varmış olur ve durur. Üstün olan cisimlerin doğal yeri gökyüzüdür ve gökyüzüne doğru hareket ederler. Doğal yeri yeryüzü olan maddeler ise ağırdır ve yere doğru hareket hâlinindedirler. Ptolemaios'un geliştirdiği Aristoteles'in evren tablosunda bilinen yeryüzü tam da evrenin merkezidir. Ay, güneş ve gezegenler yeryüzünün etrafında dönen saydam kürelere çakılı durur. Durağan yıldızların çakılı olduğu son saydam küre, evrenin de sonu olmaktadır. Hristiyanlığa göre de bütün evren sadece yeryüzü için yaratılmıştır bu nedenle de yeryüzü

evrenin merkezidir. Bu değişmez ve doğruluğu inkâr edilemez doğa ve evren tablosu varken, yeniden doğayı incelemek için bir neden yoktur (Akyürek, 1994, ss. 39-40).

Orta Çağ felsefesinde aklın değeri, boyutları, inanılan ve değişmeyen hakikatin gerisinde ve ona bağlı bir şey olarak kalmıştır. Değişmez hakikatin gerisinde kalmasının sebebi olarak ise ilk günah durumu gösterilmiş olduğundan, insan aklı tek başına tam hakikate ulaşamayacağı iddia edilmiştir. Akıl, inanç sorununda Tanrı'nın varlığına dair kanıtlanma da ilk günah yüzünden insan aklı zayıf düşse dahi, Tanrı'nın özünü tam manasıyla açıklayamasa bile, Tanrı'nın var olduğunu kavrayabilir. Antikçağ filozofları doğanın ne anlama geldiğini ve evrenin ana maddesinin ne olduğunu, gibi sorulara cevap ararken, Orta Çağ filozofları varlık konusunu ele almışlardır. Varlık nedir? sorusu filozof-tarılbilimcilerin en birinci ve önemli sorusu olmuştur. Akıl ve insan zihni varlığı kavrayabilir ve düşünmenin zihnin varlıkla kurduğu ilişkide bilgi ortaya çıkar. Burada düşünme salt amaç değil araç olarak başka şeyleri anlamlandırmak için kullanılır. Bu dönemdeki varlığı açıklamada yoktan var etme düşüncesi hâkimdir. Yoktan var eden Tanrı, her şeyin ilkesi, en yetkin, tam güçlü, en gerçek ve en iyi varlıktır. Aynı zamanda varlığın bütün niteliklerini eksiksiz olarak bir tamlik derecesinde kendinde toplamıştır. Tanrı her şeyi yoktan var eden ve kendisi yaratılmamış olan varlıktır. Evrende var olan her varlık Tanrı'ya göre betimlenip yine Tanrı'ya göre evrende bir yer almaktadır (Çotuksöken-Babür, 1993, ss. 14-20-21).

Saint Arellus Augustinus (354-430) erken dönem Hristiyan düşüncesinin en önemli temsilcisi ve Batı Hristiyanlığının III ve IV. Yüzyılda yetiştirmiş olduğu din adamlarının en büyüğü olarak kabul edilir (Schimmel, 2016, s. 187). Augustinus felsefesinde Platon ve Plotinos etkisi görülür. Düşünür, felsefesinde ruh ve beden önemlidir. İnsan, ruh ve bedenden oluşurken ruh bedenden daha üstün bir yerdedir. Kendi kendine hareket hâlinde olan ruh değişmeyip aynı kalırken beden değişikliğe uğramaktadır. Duyumla ruh etkindir. Duyumlar beden ve nesnelere hakkında bilgi verir. Augustinus felsefesinin temelinde "*anlayayım diye inanıyorum*" önermesi hâkimdir. İnsan varlığını anlama çabası konusunda mutluluk önemli iken mutluluğa ise ancak bilgelikle ulaşacağını vurgulamıştır. Bilgelik ise bilginin yani hakikatin elde edilmesiyle sonsuz mutluluğa dönüşür. Mutluluğun güvencesi ve kaynağı Tanrı'dır (Çotuksöken-Babür, 1993, ss. 51-52).

Augustinus maddi doğanın var olup olmadığını, var olsa bile onu bilmenin önemi olmadığını savunur. Önemli olan tek şeyin insanın kendisini ve önemi büyük olan Tanrı'yı bilmesidir. Tanrı'yı ve ruhu bilmek insana mutluluk kazandırırken, doğayı bilmek insana büyük bir kazanım sağlamaz (Aster, 2005, s. 366).

Augustinus, Tanrı'yı bilmenin doğruyu bilmek olduğunu düşünmüş ve kişi kendini Tanrı'ya teslim ettiğinde, aydınlanma sayesinde Tanrı'yı ve kendisini bilebilir ve evrendeki yerini anlar. Doğadaki düzenin mükemmel olmasının sebebinin insandan üstün bir varlıktan ötürü kaynaklandığını savunmuştur. Evrendeki hiçbir şey tesadüf sonucu oluşmamış, tam tersine Tanrı'nın evrene yüklemiş olduğu düzenin bir sonucudur. Düzenin ve tüm varlıkların yaratılması sonucu yaratıcı bir Tanrı'dan başkası değildir. Bu sebeple Augustinus hiyerarşik varlık anlayışı savunurken bu anlayışta varlıklar sahip oldukları değere göre basamaklarda yer alırlar. Tüm varlıkların yaratıcısı, zorunlu ve tam yetkin olan varlık Tanrı, en yüksek değere sahip olduğu için en yüksektedir. Tanrıdan aşağıda Tanrı'nın yardımcıları olan melekler, daha sonra ise insanlar yer alırken, en aşağıda ise en az değere sahip olan maddi varlıklar yer almaktadır (Çüçen ve ark., 2011, s. 185).

John Scotus Erigena (800–877) düşünce ve ortaya koyduğu eserleriyle Antik Yunan felsefesini ve Yeni Platoncu felsefeyi Hristiyan inancıyla bağdaştırmaya çalışmış olan İrlanda'lı Orta Çağ düşünürüdür (Russell, 2002, s. 388). Bazı metinlerde şehit olarak anılmaktadır (Libera, 2005, s. 249).

Erigena'ya göre Yunan düşüncesinde öncelikle akıl baskın olduğu için doğayı anlamaya çalışan insan, inançtan yoksun olarak akla dayalı olarak fizik yapmıştır. Yunanlı düşünürler doğayı yaratıcısını bilmeden akıl yoluyla ve doğal nedenler aracılığıyla açıklamaya çalışmıştır (Kahveci, 2021, s. 181).

Erigena, varolan ve var olmayan her şeyi doğa (physis) çatısı altına almaktadır. Var olanların varlıklarının mutlak olarak değil, göreceli varlık olduğunu ifade etmektedir. Duyularımızla sezemediğimiz ve zihnimizle düşünemediğimiz şeyler doğanın içine sokulmuştur. Bu yüzden de doğanın bölünmesi, doğanın işleyiş biçimidir (Çotuksöken-Babür, 1993, s. 124-126).

Erigena'nın en büyük eseri Graikosça yazılmış olan "Doğanın Bölünmesi Üzerine" adlı kitaptır. Doğa, Erigena'nın felsefesinde birliği oluşturan kavramdır. Bu kavram her Tanrı'yı hem de dünyayı kapsayan gerçekliğin tümüdür. Onun doğa öğretisi iki ilke üzerinde temellenmiştir: Birincisi Hristiyan yaratılış öğretisi; ikincisi Yeni Platoncu varlık kuramının öne sürdüğü her şey Bir'den gelir ve sonunda Bir'e döner öğretisidir. Bu iki öğretiyi birbiri içinde eriterek, kendi doğa anlayışını geliştirmiştir. Doğa sözcüğü Erigena'de yalnız var olanı değil, var olmayanı da kapsar (Russell, 2002, s. 390). Kısacası Erigena'de gerçekliğin toplamı olarak doğa; var olan şeylerle, var olmayan şeylerden meydana gelir. Fakat var olmayan şeyler doğaya nasıl dâhil olur? Erigena'ye göre var olmayan şeyler, mutlak bir hiçlik içinde bulunan şeyler değildir. Akıl kavrayışı dışında olan değişme içinde var - yok olan şeylerdir. Ama gerçekten var olan şey aklın kavradığıdır (Kahveci, 2021, s. 182).

Erigena doğayı dört sınıfa ayırır:

- Yaratan fakat yaratılmamış doğa,
- Yaratan ve yaratılmış doğa,
- Yaratılmış olan fakat yaratmayan doğa,
- Ne yaratan ne de yaratılmış doğa (Çüçen, 2000, s. 175).

Düşünürde doğanın en üst basamağı olarak "yaratan ve yaratılmayan doğa" yani Tanrı vardır. Tanrı her şeyin en yüksek nedenidir. Tanrı her şeyin başlangıcı, ortası ve sonudur. Doğanın ikinci bölümü ise 'yaratılan ve yaratan doğa'dır. Burada nesnelere ilk nedenleri, ilk örnekler, ilk idealar ve nesnelere ilk modelleri vardır. Bu doğa kendinden aşağıda ne varsa, zaman ve mekân içinde nedenleri, yaratır. Tanrı'nın içinde ilk nedenler ve ideler vardır. Tanrıdan geliş sırasına göre iyilik, akıl, erdem hakikat, yani sonsuz sayıda olan idealdır. İlk gelen iyi ideası yaratmanın ve var olmanın nedeni Tanrı'nın iyiliğidir (Çotuksöken-Babür, 1993, ss. 124-126).

İdealar Tanrı'nın zihninde varolan ilk nedenler, aynı zamanda yaratıcı olmak durumundadır. Çünkü onlar duysal dünyanın nesnelere, özlerinin kaynaklarıdır. Şöyle ki maddi dünyadaki duysal varlıklar, idealardan aldıkları payla varlığa gelir. Tanrı tarafından yaratılmış olan, Tanrı'nın zihnindeki kelamında cisimleşen idealar maddi dünyadaki varlıklar aracılığıyla öz vermek nedeniyle yayılır. Böylece her şeyi yaratmış olan Tanrı'nın kendisi yine yaratılmış olan her şeyde yeniden kendisini açığa vurmuş olur. Üçüncü doğa "yaratılan ve yaratmayan doğa" bölümüdür. Bu bölümde duysal ve maddi dünyayı meydana getiren yaratıklar konu edilmiştir. Bu varlıklar, özlerini ve varoluşlarını Tanrı'ya, Tanrı'nın zihnindeki idealara borçlu oldukları için Tanrı'nın bir tezahürü

durumundadır. Erigena, insana ayrı bir önem vermektedir. İnsan, hayvanlarla birçok özellik paylaşırsa dahi, onu hayvandan ayırıp daha yüksek basamakta yer almasına sebep olan özelliği ise akıl yetisine sahip olmasıdır. İnsan akıllı ruhuyla farklılaşmaktadır. Ruh, Tanrı'ya benzeyen, bu sebeple de insanın gerçek tözünü ve özünü oluşturan bir parçadır. İnsan ve diğer tüm yaratıklar, kendisinden çıkmış oldukları kaynağa dönmeyi arzular. Dördüncü olarak, "ne yaratan ne de yaratılan doğa" bölümüdür. Bu bölümde Tanrı'dan başlamış olan sürecin son noktası tekrar Tanrı'ya dönüşür. Yaratıkların özleri, bu özleri almış oldukları kaynağa geri döner. Fakat bu dönüş son olarak diye düşünülmemeli tam tersi yeni sürecin başıdır (Cevizci, 2012, ss. 317-318).

Erigena'nın bu dörtlü sisteminde insanın yerini bulmak oldukça zordur. İnsanı, ikinci ve üçüncü doğa arasında bir yere koyar. İnsan bedeni üçüncü doğada yer alırken, üçüncü doğa insan ruhu tarafından yaratılmıştır. Tüm insanlar ikinci doğada yer yurt sahibidir çünkü insan ilahi zihinde ebedi yapılan bir tür zihinsel kavramdır. İnsan ideasını düşünmekte ve insan türü bireylerden daha gerçek olduğunu kabul etmektedir (Çüçen, 2010, s. 176).

Orta Çağ döneminin düşünürleri kendini herhangi bir düşünce- nin yaratıcısı olarak kabul etmez tam tersine kişiliği her zaman yaptığı işin gerisinde kalır. Çalıştığı sistemde yaratıcı olarak değil işçi konumundadır. Her şeyde Tanrı'nın egemen olma süreci göz önündedir. İyi yapmak, Tanrı'ya itaat etmek ve buyruklarını yerine getirmektir. Tanrı İyinin tamamıdır. Bu sebeple insan eylemlerinde en yüksek gaye, en yüksek iyiyi ulaştırmaktır (Gökberk, 2011, ss. 140-141).

Bir İngiliz filozofu ve bilim insanı olan Roger Bacon (1214-1292), görüşleri dolayısıyla kilisenin çeşitli baskılarına maruz kalmıştır. Orta Çağ'da bu hazır tabloyu sorgulayanlar kilisenin mutlak gücüyle karşılaşmıştır. Kilisenin karşı çıktığı bilim ve deneydir. Bacon deneysel bilime ilgi duymuştur. Felsefenin (o günün bilimi) tamamı olduğuna, öğrenilecek bir şey olmadığına karşı çıkmış, deneyle öğrenilecek bilgilerin olduğunu savunmuştur (Akyürek, 1994, ss. 40-41).

Bacon, deneyin önemini Opus Magnus'ta şöyle ifade etmektedir. "Deney olmadan hiçbir şeyi yeterince bilmek mümkün olmaz... Eğer hiç ateş görmemiş biri, akıl yürütme yoluyla ateşin yakıldığını kanıtlarsa, nesnelere bozar ve tahrip eder, dinleyicinin zihni bundan tatmin olmayacaktır ve akıl yürüterek öğrenilen şeyi deneyle kanıtlamak için, ateşin üzerine elini veya yanıcı bir şeyi koymaktan kaçınmayacaktır. Fakat zihin yanma deneyini bir kez yaptıktan sonra, artık güvenli hâle gelir ve hakikat ışığı içinde yer alır. Demek ki akıl yürütme yetmez, deney de gerekir" (Le Goff, 1994, s. 151).

Orta Çağ doğa araştırmacılarının önde gelen isimlerinden olan Bacon'ın gözlem ve araştırmaları onu buluşlara götürmüştür. 'Işıkların kırılması, havanın yansıması yasası, takvim reformu gibi buluşlardır. Bacon'ın skolastik doğa sistemini aşan deneyleri ve gözlemleri, doğaya yöntemli sorular sorma olmayıp doğanın öğelerini elde ederek doğa üzerinde bir güç kazanmak içindir. Bacon doğa bilgisinin amaç ve anlamını "doğa üzerinde insanın bir egemenlik kurması" olarak anlıyordu. Bu düşünce rönesans ve modern doğa biliminde etkili olmuştur' (Gökberk, 2011, ss. 156-157).

Sonuç

İnsan-doğa ilişkisi insanlığın eski çağlardan beri ilgilendiği konulardan biri olmuştur. Genel olarak analiz edildiğinde doğa, insan varlığı için tartışmasız biricik kaynak olduğu için insanlar doğaya bağlı olarak varlıklarını sürdürmek zorundadır. Kısacası toplumsal

varlık olan insanın tek başına yaşaması mümkün olmadığı için önceleri yakın çevresiyle daha sonra doğa ile süreklilik gerektiren bir ilişkisi olmuştur. Öncelikli ihtiyaçlarını doğa sayesinde karşıladıktan sonra, doğanın büyüleyici güzelliğine ve eşsiz gücüne hayran kalan, daha sonra doğanın etkileyici gücü karşısında kendi acizliğinin ve güçsüzlüğünün farkına varan insan, evrendeki varoluşunu anlamlandırma çabası içerisinde girmiş, içinde yaşadığı doğa/evreni sorgulamaya, doğayı tanımaya ve anlamaya çalışmıştır. İnsan ilk dönemlerde doğayı canlı bir varlık olarak görmüş, pek çok toplumda “doğa ana” veya “toprak ana” ifadesi kullanılmış, doğanın insanları beslediği, barındırdığı ve çoğu zaman da ürkütücü için doğaya büyük saygı beslenmiştir.

Bu bağlamda İlkçağ felsefesinde doğa düşünürleri, doğayı tanımak amacıyla her biri bir diğerinden farklı arkheler belirlemiştir. İlkçağ felsefesinde doğa felsefesi adı altında insan ve doğa ilişkisi, salt doğa temel alınarak işlenmiştir. İnsan çevresinde gerçekleşen olayları açıklayabilmek amacıyla doğayı gözlemlemiştir. Doğanın gücünden etkilenen insan tüm anlamlandırmalarında doğayı dikkate almıştır. İlk doğa düşünürleri “arkhe” sorunu üzerinde durmuş ve dış dünyadaki varlıkları meydana getiren ilk maddeyi bulmaya çalışmışlardır. Doğa felsefesi, İyonya’da duyumcu/gözlemci, Yunan yarımadasında akılcı/düşünsel bir özellik kazanmıştır.

Doğadan ve deneyden ayrı ve kopuk bir bilgi arayışını kabul eden Orta Çağ, doğa nesnelere bilgisi araştırmaya hiçbir zaman gerek bile duymamıştır. Hazır olarak buldukları bir doğa ve evren bilgisini otoriteye duydukları aşırı inanç sayesinde kabul etmişler ve bunun dışında bir doğa ve evren bilgisi araştırmaya gerek duymamışlardır. Çünkü insan akli doğrudan, doğru bilgiye erişebilir, doğaya ve nesnelere bakmaya ihtiyaç yoktur. Skolastik felsefede yer, evrenin merkezinde ve hareketsiz bulunmaktadır. Hristiyanlığa göre, evren, yeryüzü için yaratılmıştır. Bu nedendir ki, yeryüzü evrenin merkezi olmak zorundadır. Tanrı, gönderdiği kitap da, doğanın değişmez kural ve yasalarını vermiştir. Tekrar doğayı incelemeye gerek yoktur. Bu bağlamda tekrar incelemek, kilise ve Hristiyan öğretilerine karşı gelmektedir. Çünkü kilise tanrıbilim etkinliğiyle varolan tüm doğru ve hakikatleri ortaya koymuştur.

Kısacası Orta Çağ döneminde manevi, dinsel ve Tanrı faktörü ağırlık kazandığı için bu dönemde amaç dinsel motiflerin akılla açıklamasını yapmak olmuştur. Yani akli, inanç doğrularına uygulamak birinci görevdir. Bu sebeple Orta Çağ düşünürlerinde ağırlıklı düşünce, anlamak için inanmaktır. Doğa, Orta Çağ insanı için güvenilir, kavranılamaz bir şeydir. Doğa hakkında az bilgi sahibi olunması güvensizliğin yanında çaresizliği de getirmiştir. Orta Çağ’ın dinsel ve geleneksel değerleri insanın daha iyi şartlarda yaşayabilmesi ve insan gelişimini karşılayabilecek yeterlilikten uzaktır. Orta Çağ felsefesinde doğa, değerler hiyerarşisinin en altında bulunmaktadır. Doğa hiçbir şekilde incelemeye, uğraşmaya değer değildir. Bununla birlikte Orta Çağ’da doğa insanlar için bilgi edinme kaynağı olarak görülemez.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1997). *Bilimsel özgürlük ve çevre etiği* (Haz: R. Keleş, 2. Baskı). *İnsan Çevre Toplum* içinde. İmge Kitabevi.
- Akyürek, E. (1994). *Ortaçağ’dan Yeniçağ’a felsefe ve sanat* (1. Basım). Kabcacı Yayınevi.
- Aristoteles (2001). *Fizik*. (R. Babür, Çev. 2. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ felsefe tarihi 1* (1. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, A. (2008). *İlkçağ felsefe tarihi 4, Helenistik dönem felsefesi* (1. Baskı). İstanbul bilgi üniversitesi Yayınları.
- Artz, F. B. (1996). *Orta çağların tını* (A. Yardımlı, Çev. 1. Basım). İdea Yayınevi.
- Aslan, H. (2007). *Sokrates öncesi filozofların doğa anlayışında dayanışma (solidarity) düşüncesi* (Vol. 9). Kaygı Dergisi, Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Aster, E. V. (2005). *İlkçağ ve Ortaçağ felsefe tarihi*. (V. Okur, Çev. 3. Baskı). İm Yayın Tasarım.
- Aydınlı, H. İ., & Çiftçi, S. (2012). *İnsan-çevre ilişkisi ve Türkiye’de 1980 sonrası sağ Siyasetin çevreye ilişkin yaklaşımı* (Vol. 51). Ekev Akademi Dergisi.
- Birand, K. (1958). *İlk çağ felsefesi tarihi*. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Bookchin, M. (1996). *Toplumsal ekolojinin felsefesi* (R. G. Ögdül, Çev). Kabcacı Yayınevi.
- Cevzici, A. (1999). *Paradigma felsefe sözlüğü* (3. Baskı). Paradigma Yayınları.
- Cevzici, A. (2012). *Felsefe tarihi* (4. Baskı). Say Yayınları.
- Çotuksöken, B., & Babür, S. (1993). *Ortaçağ’da felsefe* (2. Basım). Kabcacı Yayınevi.
- Çüçen, K. (2000). *Orta Çağ felsefe tarihi*. İnkılap Kitabevi.
- Çüçen, K. (2010). *Orta Çağ ve Rönesans’ta felsefe* (1. Baskı). Ezgi kitabevi.
- Çüçen, K. (2013). *Bilim felsefesine giriş* (2. Basım). Sentez Yayıncılık.
- Çüçen, A.K., Zafer, M.Z. & Esenyel, A. (2011). *Varlık felsefesi* (2. Baskı). Ezgi kitabevi.
- Denkel, A. (2020). *İlkçağ ’da doğa felsefeleri*. Doğu Batı Yayınları.
- Elmalı, O., & Osman-Özden, Ö. (2011). *İlkçağ felsefesi tarihi* (1. Basım). Arı Sanat Yayınevi.
- Ertürk, H. (1998). *Çevre bilimlerine giriş* (2. Baskı). Uludağ Üniversitesi.
- Gökberk, M. (2011). *Felsefe tarihi* (21. Basım). Remzi kitabevi.
- Günay, M. (2004). *Metinlerle felsefeye giriş* (1. Baskı). Karahan kitabevi.
- Guthrie, W. K. C. (1999). *İlkçağ felsefesi tarihi* (A. Cevzici, Çev. 2. Baskı). Gündoğan Yayınları.
- Kahveci, K. (2021). *Felsefenin alacakaranlığı (Ortaçağ felsefesine giriş)*. Ertual Akademi Yayıncılık.
- Ruşen, K., & Hamamcı, C. (1993). *Çevrebilim*. İmge Kitabevi.
- Kılıç, S. (2008). *Çevre etiği ortaya çıkışı, gelişimi ve sonuçları*. Orion Kitabevi.
- König, G. (1990). *Doğa felsefesi* (D. Özlem, Çev. 1. Baskı). Günümüzde Felsefi Disiplinleri içinde. Ara Yayıncılık.
- Krishnamurti, J. (2001). *Doğa ve çevre üzerine* (N. Demirdöven & D. Demirdöven, Çev. 2. Basım). Ayna Yayınevi.
- Le Goff, J. (1994). *Ortaçağ’da entelektüeller* (M. A. Kılıçbay, Çev. 1. Basım). Ayrintı Yayınları.
- Libera, A. De (2005). *Ortaçağ’da felsefesi* (A. Meral, Çev). Litera Yayıncılık.
- Ökten, K. H. (2007). *Aristoteles*. (1. Baskı). Say Yayınları.
- Özerkmen, N. (2002). *İnsan merkezli çevre anlayışından doğa merkezli çevre anlayışına* (Vol. 42, no. 1-2) Ankara Üniversitesi Dil ve tarih-coğrafya Fakültesi Dergisi.
- Platon (2015). *Timaios*. (F. Akderin, Çev. 1. Baskı). Say Yayınları.
- Ross, D. (2011). *Aristoteles* (A. Arslan, Çev. 1. Baskı). Kabcacı Yayıncılık.
- Russell, B. (2002). *Batı felsefe tarihi* (M. Sencer, Çev). Say Yayınları.
- Schimmel, A. (2016). *Dinler tarihine giriş* (Der: R. Kibar) Külliyyat Yayınları.
- Sulak, H. (2018). *İnsan doğa ilişkisinin dönüşümü: Tarihsel bir perspektif* (Vol. 11, no. 1). Kent Akademisi.
- Ünder, H. (1996). *Çevre felsefesi*. Doruk Yayınları.
- Ural, Ş. (1998). *Bilim tarihi*. Kırkambar Yayınları.